

Irena Budrewicz

WSP w Bydgoszczy

KATEGORIE ZJAWISK DEZORGANIZACJI SPOŁECZNEJ

1. Eksplikacja pojęcia dezorganizacji społecznej

Pojęcia dezorganizacji społecznej nie można rozpatrywać bez nawiązania do teorii zmian społecznych. Jak wiadomo, klasycznym przykładem definiowania dewiacji - zjawiska występującego najczęściej w warunkach rzeczywistości społecznej, w której zjawiska społeczne i zachowania jednostek i grup odbiegają od tradycyjnie przyjętej normy, jako nieuchronnej konsekwencji szybkich zmian społecznych, jest koncepcja E. Durkheima, jak też amerykańskie teorie zmian społecznych. Ogólne przesłanki przyjęte przez Durkheima świadczą wyraźnie, że jest on wyznawcą ewolucyjnej teorii zmian społecznych. Ogólny kierunek rozwoju społeczeństwa wiąże on ze wzrastającą stabilizacją funkcji elementów struktury społecznej i ich wzajemnym uzależnieniem od siebie, wzmacniającą solidarność w stosunkach grup społecznych. Durkheim wyraża pogląd, że wszelkie kryzysy, jak i nawet pozytywne, ale o nagłym charakterze, przemiany ekonomiczne, wywołują pewną przejściową dewaluację tych mechanizmów. I tak regres ekonomiczny powoduje nagle obniżenie zasobów materialnych i dewaluację szerokich kategorii społecznych. Stąd muszą one obniżyć swe aspiracje, a przede wszystkim zmusza ją ten proces do dostosowania swych potrzeb do zmieniających się warunków. Ta zaś wywołuje skutki psychospołeczne, rodzi frustracje, niezadowolenie tych kategorii społecznych. Podobnie gwałtowny postęp w rozwoju ekonomicznym otwiera nowe możliwości, te zaś wzbudzają szybki wzrost aspiracji i możliwości zaspokajania potrzeb na wyższym poziomie, które dotychczas były krępowane rozmaitej natury ograniczeniami. W systemie społecznym, w którym tego rodzaju zjawiska pojawiły się, zwykła harmonia między ludźmi,

w stosunkach między jednostkami i grupami społecznymi oraz między ludźmi i rzeczami zostaje zachwiana. Na tym tle mnożą się różnego rodzaju przejawy patologii społecznej. Durkheim przejawy te ograniczał do samobójstwa, zaś R. Merton słusznie rozszerzał te skutki na wszelkie przejawy patologii społecznej, który kontynuując myśl Durkheima wyróżniał, na podstawie kierunku zmian społecznych - dwa typy anomii: anomię deprywacji i anomię sukcesu. Według tego autora zatem szybka zmiana społeczna rodzi nie tylko regres, ale i gwałtowny postęp, przy czym obydwie te procesy mogą rodzić stany anomii, w których częściej dochodzi do stanów dewiantycznych w socjologicznym i psychologicznym sensie, a więc i dezorganizacji społecznej. Amerykańskie teorie dezorganizacji społecznej są związane z procesami gwałtownej urbanizacji i uprzemysłowienia tego kraju. Te zmiany przynieść miały nieuchronnie upadek moralności, harmonijnego współżycia i porządku społecznego, a w konsekwencji wzrost przestępczości, rozkwit patologii jednostkowej i grupowej. Definicje dezorganizacji społecznej sformułowane były na gruncie zjawisk społecznych o charakterze anomicznym, a także z twierdzeń teorii konfliktów społecznych w ogóle i konfliktów celów kulturowych i środków ich osiągania (np. mertonowska koncepcja środków - celów). Zjawiska te występują w określonej rzeczywistości społecznej. Stąd w próbach definiowania pojęcia "dezorganizacja społeczna" spotyka się nieraz bardzo szerokie jego znaczenie. I tak np.: J. Szczepański pisze: "dezorganizacja jest zespołem procesów społecznych powodujących, że w ramach pewnej zbiorowości zachowania odchylające się od normy i oceniane negatywnie przekraczają dopuszczalne optimum i zagrażają ustalonemu przebiegowi procesów życia zbiorowego"¹.

Z definicji tej wynikają określone sekwencje, w szczególności nasuwa się myśl, że teorie równowagi społecznej i koncepcje dewiacji i dezorganizacji społecznej stanowią dwie strony tego samego zagadnienia, mianowicie systemowego modelu społeczeństwa.

Badając te zjawiska należy przyjąć określoną orientację strukturalno-funkcjonalną, opowiadającą się za modelem społeczeństwa, w którym przeważają dosyć skonkretyzowane założenia, które zresztą w różnym stopniu przyjmowane są przez wielu autorów. I tak większość z nich przyjmuje, że winien to być taki model, w którym po pierwsze - społeczeństwo charakteryzuje się względnie trwałą, stabilną i zintegrowaną strukturą, po drugie - społeczeństwo cechuje funkcjonalna koordynacja jego części, przy czym

każdy element przyczynia się do utrzymania tego systemu, wreszcie po trzecie - struktura społeczna opiera się na generalnej zgodzie jeśli chodzi o preferencje wartości. Pogląd taki wyraził R. Dahrendorf². Oczywiście model ten przedstawia uproszczoną syntezę różnych wizji społeczeństwa, bowiem istnieją różne jego wersje i uszczegółowienia, których tutaj z braku miejsca nie jesteśmy w stanie przedstawić, chociaż zasadnicze jego cechy można znaleźć w podstawowych założeniach teorii dezorganizacji społecznej i anomii. Jej najwybitniejsi przedstawiciele to Durkheim, Merton, Elliot, Faris i Merrill. Ich teorie opierały się na założeniach normatywnych. Biorąc te założenia pod uwagę dezorganizację społeczną zwykle definiowano jako osłabienie więzi grupowych i instytucjonalnych, załamanie się kontroli społecznej, obniżenie się stopnia jedności i integracji grupowej, nadto brak zgody co do systemu wartości, a to z tego względu, że wcześniej obowiązujące wzory zachowania i kontroli społecznej utraciły swoją moc. Stąd też indywidualna dezorganizacja ujmowana była jako prosty rezultat dezorganizacji społecznej, co w najbardziej jaskrawej formie występowało u Durkheima, skrajnego zwolennika założeń determinizmu społecznego. Można wyrazić zapatrywanie, że wiele skal pomiaru społecznej dezorganizacji wprowadza różne formy problemów społecznych i symptomów indywidualnych, głównie ze sfer zachowań i preferencji wartości, jako podstawowych wskaźników dezorganizacji społecznej, co utrudnia zdefiniowanie zjawiska dezorganizacji społecznej na zasadzie jej wąskiego rozumienia. I to właśnie jest istotny argument uzasadniający trafność wyrażonego wcześniej sądu Szczepańskiego co do szerokiego ujmowania tej definicji. Samo pojęcie dezorganizacji społecznej było zdecydowanie krytykowane przez M.B. Clinarda³. Twierdzi on, że: 1) Dezorganizacja jest zbyt subiektywnym i nieuchwytnym pojęciem, by była użyteczna w analizie całych społeczeństw. Uważa on, że posługiwanie się tym terminem może być przydatne w badaniach konkretnych grup czy organizacji; 2) Pojęcie dezorganizacja zakłada uprzednie istnienie stanu pełnej organizacji, który w rzeczywistości nigdy nie może być osiągnięty, zwłaszcza, że często zmiana społeczna, która nawet zawiera immanentnie elementy innowacyjne i twórcze myślenia jest z dezorganizacją społeczną, zwłaszcza, gdy brak jest ustaleń wskazujących, kiedy zmiany społeczne są dezorganizacją, a kiedy nie mają takiego charakteru; 3) Często dezorganizację traktuje się jako zło, a co jest złe jest kwestią sądów oceniających konkretnych obserwatorów wywodzących

się z różnych klas społecznych lub innych grup mających odmienne klasowe lub grupowe interesy. Wówczas te sądy wartościujące stanowią zmienną zależną w zależności od charakteru tych interesów. Spotyka się stanowiska, wedle których (jak np. R.W. Winslowa) większość teorii dezorganizacji społecznej można zaliczyć do teorii "społeczeństwa schyłkowego", którego istota sprowadza się do przeżywania przez dane społeczeństwo regresu, załamania, dezintegracji, osłabienia kulturowego (jedności kulturalnej) i osobistych więzi⁴.

Należy sądzić, że ten typ interpretacji wynika, jak się zdaje, z konfrontacji przedstawicieli tego nurtu z procesami gwałtownego uprzemysłowienia i urbanizacji z załamaniem się tradycyjnych standardów socjalizacji i zachowań. Gdy wychodzi się z normatywnych założeń modelu integracyjnego całej struktury funkcjonalnej społeczeństwa to proces dezintegracji wypadnie traktować jako zjawisko zdecydowanie negatywne i groźne z punktu widzenia kierunku rozwojowego systemu społecznego. Możliwe są jednak do przyjęcia inne interpretacje, które upatrują siły integrujące system społeczny w każdym procesie społecznym, nawet noszącego cechy dezintegracyjne. Taki kierunek zaprezentował K. Dąbrowski, w swojej koncepcji tak zwanej dezintegracji pozytywnej. Elementy solidaryzowania się z tego typu perspektywą teoretyczną znajdujemy u Thomasa i Znanieckiego. Jak wiadomo - postulowali oni badanie procesów reorganizacji społecznej w miejsce badań dezorganizacji społecznej. Dali przy tym wyraz stanowisku, że zmiana społeczna, a więc także deorganizacja, wcale nie musi charakteryzować się właściwościami dezorganizacyjnymi. Ich słusznym zdaniem załamywanie się starych norm zwykle daje asumpt do wyłonienia się nowych; często lepszych, na wyższym poziomie organizacji. Wynika z tego, że nie każda zmiana społeczna, a już na pewno nie wówczas, gdy mamy do czynienia z reorganizacją określonych zjawisk, chociaż w jej następstwie dokonują się istotne zmiany w zorganizowanym systemie społecznym, zawierają elementy dezorganizacji społecznej. Stąd też zjawiska dezorganizacyjne - moim zdaniem - występują tam wszędzie w obrębie danego systemu społecznego, gdzie prowadzą do patologicznego systemu. Można wyrazić stanowisko, że zjawiska patologii społecznej stanowią szczególny przypadek dezorganizacji społecznej. Dlatego też należałoby unikać pojęcia "dezorganizacja społeczna", w ogóle, natomiast zajmować się bardziej konkretnymi, łatwiejszymi do zdefiniowania typami dezorganizacji społecznej.

2. Wybrane typy dezorganizacji społecznej

Uznając, że zjawiska patologii społecznej stanowią szczególne przypadki dezorganizacji społecznej, ponieważ - jak zaznacza Szczepański - dezorganizacja jest zespołem procesów społecznych powodujących, że w ramach pewnej zbiorowości zachowania odchylające się od normy i oceniane negatywnie przekraczają dopuszczalne optimum i zagrażają przebiegowi procesów życia zbiorowego, przeto treść pojęciową "typ dezorganizacji" można zdefiniować przez określone zjawisko formy patologii społecznej.

Zgodnie z wyrażonym tu stanowiskiem można wyróżnić szereg rodzajów czy typów dezorganizacji społecznej w zależności od tego, jakiej sfery życia zbiorowego ludzi dotyka określony rodzaj zjawisk patologii społecznej. I tak np. J. Wódz⁵ wyróżnił:

- a) dezorganizację instytucji społecznej;
- b) dezorganizację przez osłabienie mechanizmów formalnej funkcji kontroli;
- c) osłabienie mechanizmów nieformalnej funkcji kontrolnej;
- d) brak lub niejednoznaczność wzorów zachowań społecznych;
- e) występowanie zachowań (wzorów) społecznych rozbieżnych w stosunku do akceptowanych kulturowo celów i wartości społecznych.

Na przykład w naszej współczesnej rzeczywistości społecznej, choćby w Polsce, o czym powszechnie mówią przedstawiciele oficjalnych władz politycznych, w związku z ewolucją poglądów na tak zwaną odnowę życia zbiorowego w wielu jego dziedzinach, podkreśla się symptomy dezorganizacji instytucji społecznych. Polega ona i może polegać np. na niedostatku sprawności organizacyjnej oraz na zjawisku braku jednoznacznego celu czy wystarczających do realizowania celu środków. Wynikać to także może z typu organizacji. Istotnym tu jest, że dezorganizacja ta występuje w łonie instytucji, w związku z czym A. Podgórecki już w 1965 roku pisał o patologii instytucji, a jej skutki często wybiegają poza obręb instytucji, jeżeli załatwia się w niej sprawy członków społeczeństwa. Ilustracji empirycznych weryfikujących to stanowisko można by przytaczać bez liku. Formalna kontrola natomiast i jej osłabienie jako wyraz dezorganizacji społecznej wykonywana na podstawie sformalizowanego systemu normatywnego polega na oficjalnym działaniu korekcyjnym w przypadku łamania normy. Działanie korekcyjne, często o charakterze represyjnym, są pomyślane jako przeciwdziałanie łamaniu norm.

Ilustracje empiryczne dowodzą, że w przypadku osłabienia mechanizmów i efektywności sprawowania tej kontroli formalnej w sytuacji występowania zjawisk nieposzanowania prawa, zarówno ze strony podmiotów stosujących prawo jak i tych, którzy jemu podlegają, nieposzanowanie z jakichś powodów instytucji powołanych do stosowania norm prawnych, występują zjawiska dezorganizacji społecznej, czego wyrazem mogą być zjawiska patologii społecznej. Analogiczne skutki wywołuje typ dezorganizacji społecznej wywoływanej taką zmienną niezależną, jaką jest osłabienie mechanizmów nieformalnej kontroli społecznej. Główna różnica pomiędzy osłabieniem tej kontroli i społeczną kontrolą formalną polega głównie na tym, że kontrola formalna opiera się na systemie normatywnym znajdującym wyraz w obowiązującym prawie, zaś kontrola nieformalna opiera się także na systemie norm takich jak zasady moralne, zwyczaje, obyczaje. Jest to nieformalny system normatywny wpływający korekcyjnie na zachowania się jednostek i grup w sytuacjach interakcyjnych, które w określony sposób wyrażają także sens zasad współżycia społecznego. Mechanizmy korekcyjne zatem stosowane w ramach nieformalnej kontroli społecznej spełniają istotną rolę w kształtowaniu np. stosunków interpersonalnych i opierają się na sankcjach społecznych, np. potępieniu lub odrzuceniu z danej zbiorowości bądź na pozytywnym uznaniu czy wyrażeniu poszanowania. Osłabienie tych mechanizmów nieformalnej kontroli społecznej może prowadzić do wystąpienia zjawisk patologii społecznej.

Jednym z przejawów dezorganizacji społecznej jest brak jednoznacznych wzorów, oczywiście uznanych przez krąg kulturowy, wzorów zachowań społecznych. Zjawisko to często występuje w szybko dokonujących się zmianach społecznych, zwłaszcza spontanicznych. W efekcie tych zmian dewaluuują się stare, tradycyjne wartości, przy czym zdarza się, iż w związku z tym powstaje luka, bowiem na miejsce tych wartości nie weszły w proces internalizowania się wartości nowe. Złaszcza, jeżeli skutkiem zmian społecznych jest wzrost aspiracji członków społeczeństwa. Wówczas istnieją sprzyjające warunki do wzrostu preferencji nowych wartości, nierzadko pozostających w sprzeczności z wartościami tradycyjnymi. Nowe wartości zaczynają się upowszechniać, stanowią często podstawę konfliktów międzypokoleniowych. Ze wzorami takimi zaczynają identyfikować się zwłaszcza przedstawiciele młodego pokolenia. Zjawiska związane ze wzrostem preferencji nowych wartości w konse-

kwencji prowadzą do zachwiania nieformalnej kontroli społecznej zachowań. Wreszcie dezorganizacja społeczna może polegać na przejawianiu przez podmioty zachowań społecznych, które w ocenie elementów zachowawczych są rozbieżne w stosunku do kulturowo akceptowanych celów społecznych. To zjawisko, które występowało już w mertonowskiej koncepcji środków - celów, może prowadzić do występowania określonych zjawisk patologii społecznej. Są to takie sytuacje społeczne, w których np. akceptowane kulturowo cele są osiągane za pomocą środków, które nie są w danej kulturze akceptowane. Objawy dezorganizacji społecznej w takich sytuacjach mogą manifestować się w postaci różnych przejawów patologii społecznej a w szczególności w przestępczości bądź także w nasilonych zachowaniach paraprzestępczych. Mogą wreszcie w danym systemie społecznym wystąpić zaniki akceptacji zarówno celów, jak i środków potrzebnych do ich realizacji i na tym tle zachowania polegające na odrzuceniu zarówno środków jak i celów. Zatem zjawisko to podobne jest do jednego z mertonowskich sposobów przystosowania się w warunkach, kiedy podmiot nie widzi w danym systemie społecznym, ze względu na różne ograniczenia (polityczne, ekonomiczne) i wyraża bunt przeciwko temu porządkowi społecznemu. Wydaje się, że w warunkach takich dochodzić może do wystąpienia dezorganizacji społecznej wyrażającej się zjawiskami patologii społecznej w różnej skali, a w szczególności w: 1) skali indywidualnej, 2) mikroskali bądź 3) makroskali.

Na poziomie skali indywidualnej zjawiska patologii społecznej widoczne są w zachowaniach poszczególnych podmiotów. Są to zjawiska kwalifikowane do tak zwanej patologii społecznej. Na poziomie zaś skali mikrosocjalnej zjawiska patologii społecznej najczęściej pozostają w związku z dezorganizacją rodziny, który to problem jest w centrum zainteresowania wielu badaczy i ma związek bądź ze środowiskiem rodzinnym demoralizującym lub dezorganizującym. Dysfunkcje rodziny mają w ogóle ujemny wpływ na funkcjonowanie jednostek i grup, mają także wpływ na poziom i charakter stosunków interakcyjnych. Wreszcie zjawiska patologii na poziomie makroskali dotyczą procesów patologicznych dezorganizujących procesy rozwoju społeczeństwa i jego instytucji.

Niezależnie od tak formułowanych kategorii dezorganizacji społecznej można wskazać na inną typologię zjawisk dezorganizacji społecznej, których istotę stanowią określone zjawiska patologii społecznej. Jest to typologia

oparta na kryterium wartości. Jest to często spotykany podział zjawisk patologii społecznej w relatywistycznej koncepcji wartości. Określone działania i zachowania jednostek bądź grup są oceniane jako patologiczne, przy czym punktem odniesienia są kulturowo akceptowane wartości. Jest oczywiste, że lista wartości w stosunku do których zachowania jednostek i grup są przeciwstawne jest długa. Występują one jako akty zachowań sprzeniewierzających się tym wartościom. Przykładem mogą być działania skierowane przeciwko zdrowiu i życiu, zasadom ładu społecznego, przedmiotom materialnym, mieniu, kradzieże aferowe - gospodarcze. Zachowania sprzeczne z zasadami współżycia społecznego mogą być manifestowane przez różne formy chuligaństwa, wandalizmu, prostytutkę itp. Wszystkie zjawiska pojawiające się w łonie danego systemu społecznego powodują jego dezorganizację. Zatem warunkiem koniecznym pojawiania się w danym systemie społecznym zjawisk dezorganizacji społecznej jest pojawienie i utrzymywanie się różnych zjawiskowych form patologii społecznej oraz społeczno-gospodarczych, a często i politycznych uwarunkowań tych zjawisk występujących w organizacji życia społecznego. Zjawisko anomii może być przykładem tego typu uwarunkowań tych zjawisk. Jest to jednak problem wymagający odrębnej analizy.

PRZYPISY

- ¹ J. Szczepański: Elementarne pojęcie socjologii. Warszawa 1965 s. 238
- ² R. Dahrendorf: Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford California 1959 s. 161
- ³ M.B. Cloward: The Theoretical Implications of Anomie and Deviant Behavior. New York 1964 s. 10
- ⁴ R.W. Winslow: Society in Transition. A. Social Approach to Deviance. New York 1970 s. 61
- ⁵ J. Wódz: Zjawiska patologii społecznej a sankcje społeczne i prawne. Z problematyki konfliktów społecznych i dezorganizacji społecznej, Wrocław, Warszawa 1984, s. 27

THE CATEGORIES OF SOCIAL DISORGANIZATION PHENOMENA

Summary

In the article the problem is discussed on the basis of the theory concerning social changes. Selected categories of social disorganization phenomena are presented against the same background.